

КЛАСІФІКАЦЫЯ КАЛАМБУРАЎ: АКТУАЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

У артыкуле асвятляецца праблема класіфікацыі каламбураў. Разглядаюцца розныя падыходы (семантычны, семантыка-фанетычны, лінгвасеміятычны) да сістэматызацыі дадзенага тэма, аналізуюцца узруальныя і аказіянальныя сродкі пабудовы каламбураў, а таксама асноўныя спосабы і прыёмы каламбураўтварэння.

Уводзіны

На працягу дзесяцігоддзяў каламбур з'яўляецца аб'ектам даследавання як замежных [1–6], так і айчынных мовазнаўцаў [7–10]. Аднак некаторыя пытанні застаюцца нявырашанымі, патрабуюць далейшай распрацоўкі. У першую чаргу гэта мае дачыненне да класіфікацыі каламбураў.

Многія даследчыкі рабілі спробу апісаць каламбуры і сістэматызаваць іх. У 1959 г. А.А. Шчарбіна звярнуў увагу на тое, што “семантычная і гукавая прырода каламбура ў рускай мове спецыяльна не даследавалася” [1, с. 7]. Ён прапанаваў класіфікацыю каламбураў, заснаваную на семантыка-гукавым прынцыпе, сутнасць якога заключаецца ў сутыкненні ў пэўных кантэкстах мінімум двух значэнняў слова (ці значэнняў двух сугучных, аманімічных, кантамінаваных слоў) і адначасовае іх успрыманне. Паводле гэтай класіфікацыі былі вылучаны наступныя асновы каламбура: мнагазначнасць слова, аманімія і сумежныя агульнамоўныя і кантэкстуальныя з’явы.

У працах Е.А. Земскай, Е.П. Хадаковай, Е.Б. Шарацэўскай і інш. падрабязна прааналізаваны механізм каламбураўтварэння: вылучаны і апісаны асноўныя спосабы і прыёмы пабудовы каламбураў, такія, як сутыкненне двух значэнняў аднаго слова, амонімаў, антонімаў, сінонімаў, абыгрыванне фразеалагізмаў, збліжэнне блізкіх паводле гучання слоў, наўмыснае далучэнне да аднаго мнагазначнага слова некалькіх сінтаксічна аднародных, але семантычна разнапланавых слоў [2].

У 70-я гг. мінулага стагоддзя ўвага навукоўцаў акцэнтуюцца на фразеалагічных каламбурах, лінгвістычны статус якіх не быў адназначна акрэслены. І.В. Абрамец выказаў меркаванне, што фразеалагічны каламбур нельга разглядаць як адзін са спосабаў стварэння лексічнага каламбура. Фразеалагічныя і лексічныя каламбуры не суадносяцца адзін з адным як частка з цэлым, а ўяўляюць сабой з’явы паралельнага, ізаморфнага парадку. На думку даследчыка, іх неабходна аднесці да асобнага тыпу на той падставе, што, па-першае, фразеалагізм і слова – самастойныя адзінкі мовы, па-другое, фразеалагічны каламбур мае свае адметныя спосабы пабудовы [3, с. 11-12].

У 80-я гг. XX ст. А.А. Цярэшчанкава робіць спробу даследаваць каламбур з пазіцыі лінгвасеміётыкі: аналізуе розныя аспекты яго вывучэння (фармальна-структурны, тыпалагічны, анаталагічны, класіфікацыйны), прапануе лінгвасеміятычную класіфікацыю каламбураў [4].

С.А. Лук’янаў апісвае такі спосаб пабудовы каламбураў, як аплікацыя, дае азначэнне паняцця “аплікацыйны каламбур”, акрэслівае асноўныя яго прыметы, вылучае спосабы і прыёмы пабудовы [5].

В.З. Саннікаў распрацаваў семантычную класіфікацыю каламбураў, якая ўлічвае сэнсавыя сувязі паміж абыгранымі словамі. Даследчык вылучае тры групы каламбураў: 1) “суседзі” – каламбуры гэтай групы будуцца на аснове сугучнасці слоў; 2) “маска” – у такіх каламбурах рэзка супастаўляюцца значэнні абыграных слоў; 3) “сям’я” – каламбуры, якія сумяшчаюць прыметы дзвюх разгледжаных вышэй груп [6, с. 59-64].

Асноўная частка

Разгляд навуковай літаратуры даў магчымасць выявіць найбольш важныя аспекты ў даследаванні каламбура, а таксама тыя крытэрыі, якія будуць улічаны намі пры іх класіфікацыі.

Па-першае, мэтазгодна размяжоўваць некаторыя лінгвістычныя паняцці, якія маюць дачыненне да сістэматызацыі каламбураў: сродак і спосаб іх пабудовы. Да сродкаў каламбураўтварэння варта адносіць тыя, што ствараюць магчымасць слоўнай гульні. Яны падзяляюцца на узуальныя (напрыклад, полісеманты, амонімы, фразеалагізмы і інш.) і аказіянальныя (напрыклад, паранамазы). Спосаб пабудовы каламбура – гэта механізм яго ўтварэння.

Па-другое, пры класіфікацыі каламбураў трэба ўлічваць, з якіх моўных (маўленчых) адзінак яны ўтвараюцца [7, с. 11].

На падставе сказанага вышэй, можна вылучыць наступныя тыпы каламбураў: лексічныя, фразеалагічныя і сінтаксічныя. Заслугоўвае ўвагі меркаванне тых даследчыкаў, якія лічаць неабходным разглядаць як асобны тып парэмійныя і перыфразавыя каламбуры, паколькі перыфразы з’яўляюцца самастойнай маўленчай адзінкай, а парэміі ў апошняе дзесяцігоддзе выдзяляюць як асобную моўную адзінку [8, с. 288].

Лексічныя каламбуры будуюцца пры дапамозе лексічных моўных (маўленчых) сродкаў (полісеманты, паранамазы, амонімы, антонімы) і маюць некалькі разнавіднасцей: полісемічныя, паранамазійныя, аманімічныя, антанімічныя.

Асноўным спосабам пабудовы **полісемічных каламбураў** з’яўляецца супастаўленне значэнняў мнагазначнага слова (прамога і пераноснага, узуальнага і аказіянальнага і інш.): [Першая тэлефаністка:] *Яны пытаюць... Спаць першакласнікам у школе ці не спаць? [Вяршыла:] Спаць? У школе?! Яны што там? Звар’яцелі? У школе трэба вучыцца! Веды набываць! А не спаць!* [Першая тэлефаністка:] *Дык гэта ж першакласнікі, Віктар Паўлавіч! Шасцігодкі. У дзіцячым садзе ў такім узросце спаць пасля абеду.* (М. Матукоўскі. Мудрамер.) У каламбуры абыгрываюцца прамое і пераноснае значэнне слова *спаць* (“быць, знаходзіцца ў стане сну” і “быць пасіўным, бяздзейнічаць”).

У выніку збліжэння блізкіх паводле гучання, але сэнсава розных слоў утвараецца **паранамазійны каламбур**: [Іван (усё яшчэ прыкідваецца):] *Там кожны вечар можна ў цырк хадзіць. Не тое што тут. У тэатр, у оперу. А то толькі па целевізару ды ў кіно бачыў тых, што танцуюць у “Лебядзіным возеры”. А я хачу жывую паглядзець.* [Каравай:] *Паглядзець ці паглядзіць.* (А. Макаёнак. Таблетку пад язык.) У каламбуры супастаўляюцца блізкія гучаннем, але сэнсава розныя словы *паглядзець* (“прысутнічаючы дзе-небудзь і разглядаючы, знаёміцца з кім-небудзь”) і *паглядзіць* (“лёгка праводзіць рукой па чым-небудзь”).

У аснове **аманімічных каламбураў** – абыгрыванне лексічных амонімаў. Неабходна пагадзіцца з меркаваннем, што “пры пабудове аманімічных каламбураў <...> выкарыстоўваюцца як лексічныя амонімы, так і сумежныя аманімічныя паняцці (амафоны, амографы, амаформы). З улікам гэтага сярод аманімічных каламбураў мэтазгодна вылучыць дзве разнавіднасці: а) уласнааманімічныя і б) сумежнааманімічныя (амафонныя, амографныя і амаформавыя) каламбуры” [9, с. 93].

Сродкам пабудовы ўласнааманімічных каламбураў з'яўляюцца лексічныя амонімы: [Чыжык:] *Значыць, ваша думка, што гэта ліпа?* [Шахматаў:] *Ліпавая аляя! Парк.* (А. Дзялендзік. Аперацыя “Мнагажэнец”.) Камізм каламбура абумоўлены абыгрываннем поўных лексічных амонімаў: *ліпа*¹ – “што-небудзь фальшывае, несапраўднае” і *ліпа*² – “лісцеве дрэва”.

Амафонныя каламбуры будуюцца на супастаўленні амафонаў: [Хлопец:] *Бацька, што я папрашу...* [Максім:] *Ну...* [Хлопец:] *Панагляддай за фермай. Там сёння **Ракета** ацялілася. Двойню прывяла. Камі што, дык пазавеш мяне.* [Максім:] *Бач ты. Двухступеньчатая значыць. **Ракета**? Каля чыёй жа хаты цябе шукаць.* (А. Макаёнак. Лявоніха на арбіце.) Камічны эффект звязаны з абыгрываннем амафонаў *Ракета*¹ – мянушка каровы і *ракета*² – “беспілотны лятальны апарат з рэактыўным рухавіком”.

Сродкам стварэння амаформавых каламбураў з'яўляюцца амаформы: [Пятрук:] *Прыедзь ка мне – рада **буду**, // Я з спаднічкі зраблю **буду**. // Нашмуруем дзэгцем кола // Дый паедзем да касцёла!* (В. Дунін-Марцінкевіч. Залёты.) Гэты каламбур будуецца на гукавым падабенстве амаформаў: *буду* (форма 1-й асобы адзіночнага ліку дзеяслова *быць*) і *буду* (форма вінавальнага склону адзіночнага ліку назоўніка *буда*).

У амографных каламбурах абыгрываюцца амографы: [Сурмач:] *Дык жа **любую** не хочацца, Тацяна Андрэеўна. **Любую** хочацца...* (А. Маўзон. У ціхім завулку.) Тут супастаўляюцца амаформы *любую* (“кожную, усякую”) і *Любую* (“дарагую, мілую”);

Антанімічныя каламбуры ўтвараюцца ў выніку супастаўлення антонімаў. Неад'емнай асаблівасцю такіх каламбураў (як і ўсіх астатніх) з'яўляецца двухсэнсавасць абыграных слоў, гэта значыць адзін з антонімаў мнагазначны: [Алег:] *Напішы, Рэмбрант, яе партрэт з маёй **парожняй** галавой на яе **поўных** каленях.* (І. Шамякін. Залаты медаль.) Тут супастаўляюцца антонімы *парожні* – *поўны*. Прычым слова *поўны* мнагазначнае і рэалізуе ў кантэксце два значэнні: “тоўсты, мажны” і “напоўнены чым-небудзь да самых берагоў” (другое значэнне падказваецца антонімам *парожні*.)

У **фразеалагічных каламбурах** абыгрываюцца фразеалагізмы ці іх кампаненты. У аснове такіх каламбураў ляжыць трансфармацыя фразеалагічных адзінак. Можна вылучыць два тыпы індывідуальна-аўтарскага змянення фразеалагізмаў, на аснове якіх будуецца фразеалагічны каламбур:

а) **структурна-семантычныя змяненні** (разбураецца структура фразеалагізма, што прыводзіць да змянення будовы і значэння ўстойлівага словазлучэння): [Іванюк:] *Ён у нас пакуль да культуры дакаціўся – усё **прайшоў**: **агонь**, **ваду** і **каналізацыйныя трубы**.* (Смяецца). (А. Петрашкевіч. Мост упоперак ракі.) Гэты каламбур утвараецца ў выніку трансфармацыі структуры фразеалагізма *прайсці агонь, ваду і*

медных трубы. Матываванаая замена кампанента *медных* на *каналізацыйных* дае значны эффект: на узуальнае, прывычнае значэнне фразеалагізма накладваецца яшчэ адно – новае, трансфармаванае. Сэнс устойлівага словазлучэння *прайсці агонь, ваду і медных трубы* (“многа зведаць у жыцці, пабыць у розных цяжкіх абставінах”) пры замене кампанента ўдакладняецца і набывае новую канатацыю “многа зведаць непрыемнага, агіднага”;

б) семантычныя змяненні (кампанентавы склад фразеалагізма застаецца нязменным): [Васіль:] *Грыпіна, скажы мне хоць адно слоўка.* (Грыпіна маўчыць.) *Тады глянь на мяне хоць адным вокам.* [Грыпіна (смяецца):] *А як гэта глядзець адным вокам.* [Васіль:] *Я і сам не ведаю.* [Грыпіна:] *Гэта, значыць, адно вока трэба закрыць? Вось зараз я пагляджу на цябе адным вокам.* (Закрывае адно вока і глядзіць на Васіля.) (В. Гарбацэвіч. Вяселле.) Каламбурнае супастаўленне ў гэтым дыялогу значэнняў фразеалагізма *адным вокам* (“на кароткі час”) з аманімічным словазлучэннем свабоднага ўжывання з’яўляецца яркім сродкам стварэння камічнага ефекту.

Да **сінтаксічных каламбураў** адносяцца такія, якія пабудаваны на аснове зеўгмы. Спосаб утварэння такіх каламбураў – аплікацыя розных моўных адзінак:

а) словазлучэнняў: [Альжбэта (вызваляючыся):] *Пусці, кажу! Я не на яйкі гэтага п’янчугу ды злодзея пасаджу, а ў турму! Ён не будзе больш з кладовай красці калгаснага збожжа ды на самагон пераводзіць... Пусці...* (А. Махнач. За вушка ды на сонейка.) У аплікацыйным каламбурэ аб’ядноўваюцца два словазлучэнні з агульным кампанентам *пасадзіць* (*пасадзіць не на яйкі і пасадзіць у турму*), які мае рознае значэнне (“памясціць дзе-небудзь у сярэдзіне чаго-небудзь” і “арыштаваць”);

б) словазлучэнняў і фразеалагізмаў: [Мульцік:] *Пакарала цябе, Мікіта, Сонца за нешта. Усе людзі, увесь свет, сам сабе ты не любы. Ляжыць у цябе нешта на душы...* [Гастрыт:] *На зберкніжцы ляжыць, а не на душы.* (А. Дудараў. Вечар.) Камічны эффект каламбура дасягаецца абыгрываннем зеўгмы *ляжаць на зберкніжцы, а не на душы*. Галоўнае мнагазначнае слова (*ляжаць*) уваходзіць у розныя словазлучэнні, фразеалагічнае *ляжаць на душы* (“выклікаць вялікія пакуты”) і ў свабоднае *ляжаць на зберкніжцы* (“захоўваць, знаходзіцца”), і выяўляе розныя значэнні;

в) фразеалагізмаў: [Гаспадар (віцэ-прэзідэнту):] *Выйдзі к народу. Для рэкламы. Абяцай рэформы. Падабайся натоўпу. Пацалуй якога-небудзь дзіцёнка. Вытры насавічком слязу. Стукай у грудзі. Ідзі, друг народа. Тачы язык і зубы. Для ўлады яны вострыя трэба.* (А. Макаёнак. Кашмар.) Ва ўрыўку два структурна-аднатыпныя фразеалагізмы (*тачыць язык і тачыць зубы*) з агульным кампанентам *тачыць* аб’ядноўваюцца злучальнай сувяззю. Агульны для фразеалагізмаў кампанент ужываецца ў першым фразеалагізме, у другім – ён толькі падразумяецца.

Апрача лексічных, фразеалагічных і сінтаксічных, варта вылучыць і камбінаваныя каламбуры, для ўтварэння якіх выкарыстоўваюцца розныя сродкі і спосабы: [Лёня:] *Прыехай! Макар Сямёнавіч прыехай! А з ім сакратар абкома.* [Калібераў:] *Ах, чорт.* (Схапіўся за бок і завьў так, нібы ў яго ў пячонцы сапраўды камень, ды яшчэ гарачы.) [Моцкін (са здзекам):] *У яго ж камень у пячонках! Бульжнік!* (Калібераву.) *Кіньце дурня строіць: няёмка. Тут жа людзі глядзяць!* [Ганна:] *За пазухай у яго камень, а не ў пячонках.* (А. Макаёнак. Выбачайце, калі ласка.) Камбінаваны каламбур утвараецца ў выніку 1) абыгрывання мнагазначнага слова *камень*, якое ў каламбуры рэалізуе два значэнні: “цвёрдае салянае ўтварэнне ў некаторых унутраных органах” і “асобны кавалак цвёрдай горнай пароды” (другое значэнне выяўляецца пры дапамозе слова-канкрэтызатара – *бульжнік*) і 2) аплікацыі двух словазлучэнняў (фразеалагічнага *камень за пазухай* – “скрытая, затоеная злосць, нядобры намер” і сінтаксічнага *камень у пячонках*) з агульным кампанентам *камень*.

Заклучэнне

На аснове сказанага вышэй, можна зрабіць наступныя вывады: 1) асноўныя тыпы каламбураў (лексічныя, фразеалагічныя, сінтаксічныя, парэміяныя і перыфразавыя) вылучаюцца на падставе таго, якія моўныя (маўленчыя) адзінкі ў іх абыгрываюцца; 2) кожны тып каламбура мае пэўныя разнавіднасці, а таксама адметныя спосабы і прыёмы пабудовы; 3) для ўтварэння каламбураў выкарыстоўваюцца як узуальныя, так і аказіянальныя вербальныя сродкі.

ЛІТАРАТУРА

1. **Щербина, А.А.** Сущность и искусство словесной остроты (каламбура) / А.А. Щербина. Киев: Изд-во АН УССР, 1958. – 68 с.
2. **Земская, Е.А.** Речевые приемы комического в советской литературе / Е.А. Земская // Исследования по языку советских писателей / отв. ред. С.Г. Бархударов и В.Д. Левин. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 215-278; **Ходакова, Е.П.** Из истории русского каламбура (вторая половина XVIII – первая треть XIX века): автореф. дис. ...канд. филол. наук: 660 / Е.П. Ходакова; АН СССР, Ин-т рус. яз. – М., 1969. – 22 с.; **Шерешевская, Е.Б.** Лексико-семантические способы образования каламбуров в прозе И.А. Крылова / Е.Б. Шерешевская // Вопросы языка и литературы: сб. ст. / Новосиб. гос. ун-т; отв. ред. Н.П. Тимофеев. – Новосибирск, 1970. – Вып. 4. – Ч. 1. – С. 131-140.
3. **Абрамец, И.В.** Семантические основы фразеологического каламбура / И.В. Абрамец // Тр. Самарканд. гос. ун-та. – 1971. – Вып. 205. – Ч. 1. – С. 11-17.
4. **Терещенкова, А.А.** Лингвосомиотическая природа каламбура: (означающее каламбура) / А.А. Терещенкова // Стилистический анализ художественного текста: межвуз. сб. науч. тр. / Смолен. гос. пед. ин-т; под ред. А.Н. Никольской. – Смоленск, 1988. – С. 87-100.
5. **Лукьянов, С.А.** Аппликативный каламбур: автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. / С.А. Лукьянов; Моск. гос. заочн. пед. ин-т. – М., 1991. – 19 с.

6. **Санников, В.З.** Каламбур как семантический феномен / В.З. Санников // Вопросы языкознания. – 1995. – № 3. – С. 56-69.
7. **Рагаўцоў, В.І.** Маўленчае выражэнне камічнага ў беларускай драматургіі: манаграфія / В.І. Рагаўцоў. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2002. – 304 с.
8. **Рагаўцоў, В.І.** Каламбур: дыскусійныя пытанні / В.І. Рагаўцоў // Слово в языке и речи: Междунар. сб. научн. тр. / Елец. гос. ун-т; отв. ред. Т.М. Свиридова. – Елец, 2009. – С. 287-891.
9. **Рагаўцоў, В.І.** Да класіфікацыі аманімічных каламбураў / В.І. Рагаўцоў // Куляшоўскія чытанні: мат-лы Міжнар. навук.-практ. канф., Магілёў, 26–27 красавіка 2007 г. / Магілёўскі дзярж. ун-т; рэдкал. В.І. Рагаўцоў [і інш.]. – Магілёў, 2007. – С. 92-94.
10. **Шубадзёрава, А.М.** Каламбур у беларускай драматургіі: метаад. рэкаменд. / А.М. Шубадзёрава. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2007. – 56 с.

Паступіў ў рэдакцыю 18.11.2009 г.